

Wiktor Sawczuk

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
wiktor.sawczuk@uwm.edu.pl

Wokół etycznej problematyki jakościowych badań edukacyjnych

Recenzja książki *Etyka jakościowych badań edukacyjnych – dylematy i badawcze (nie)rozstrzygnięcia*, pod redakcją Hanny Kędzierskiej. Olsztyn 2016, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, ss. 123

Zagadnienia etyczne jakościowych badań naukowych należą do jednych z najważniejszych problemów obecnych w naukach humanistycznych i społecznych. Poszukiwania adekwatnych odpowiedzi czy też wskazówek w tym obszarze działalności naukowej nie należą do częstych. Wynika to z tego, iż obciążone są niejednokrotnie wieloma dylematami, które wydają się w wielu przypadkach nierozstrzygalne. Ale jeżeli już wydaje się, że znalezione zostały jakieś satysfakcjonujące odpowiedzi, to pojawiają się kolejne dylematy/pytania wynikające z tych, które w jakimś zakresie znalazły swoje rozstrzygnięcie. Teksty podejmujące tę tematykę oczywiście publikowane są w literaturze fachowej. Są jednak rozproszone na łamach różnych czasopism czy wydawnictw. Przelamuje tę zasadę monografia pod redakcją Hanny Kędzierskiej, kierownika Pracowni Jakościowych Badań Szkoły i Profesji Nauczyciela, działającej w strukturze Katedry Pedagogiki Ogólnej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Prowadzone przez Redaktorkę tomu badania są skoncentrowane wokół problematyki pracy i socjalizacji zawodowej nauczycieli oraz jakościowych metodologii w badaniach pedeutologicznych.

Książka pt. *Etyka jakościowych badań edukacyjnych – dylematy i badawcze (nie)rozstrzygnięcia* została wydana nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie na przełomie 2017 roku. Jak stwierdza we Wstępie Redaktorka publikacji: „Zebrane w prezentowanym tomie artykuły dokumentują debatę poświęconą problemom etycznym badań edukacyjnych, jaką prowadziliśmy podczas cyklicznego seminarium metodologicznego *Jakościowe inspiracje w badaniach edukacyjnych*, odbywającego się w ramach działalności naukowo-badawczej Pracowni Badań Szkoły i Profesji Nauczyciela UWM w Olsztynie. Uczestnicy dyskusji reprezentowali różne środowiska naukowe, stanowiska teoretyczne, doświadczenia w prowadzeniu eksploracji empirycznych, jak również odmienne metodologie. Jednak tym, co łączyło tę grupę osób, była odwaga mówienia o dylematach moralnych prowadzonych analiz, (nie) rozwiązaniach podejmowanych w warunkach niepewności, odmienności perspektyw, asymetrii władzy” (s. 8). I to jest ta wartość, którą trudno przecenić, gdyż rozważania na tym polu („mi-nowym”) nie należą do łatwych. Z różnych, przytaczanych w poszczególnych tekstach powodów. Przedstawione uwarunkowania znalazły swoje egzemplifikacje w ośmiu pre-

zentowanych rozdziałach, poprzedzonych *Wstępem*, które budują zwartą, przemyślaną konstrukcję, przedstawiającą kolejne, różne obszary jakościowych badań społecznych, które spaja w logiczną całość podjęte kryterium problemowe.

Przegląd podjętych problemów otwiera artykuł Józefa Górniewicza *Wymiar moralny w badaniach społecznych. Zaczyn dyskusji*. Jest to tekst ważny, podejmujący próbę syntetycznego opisu tego, co stało się na przestrzeni ostatnich lat z ideą uniwersytetu. Autor wskazuje na niekorzystne zjawiska w tym obszarze, szczególnie na zmiany kultury akademickiej, gdzie zaczyna w sposób bezwzględny dominować kultura korporacyjna i kult zdobywania punktów. Co interesujące, Autor zauważa, że „(...) najbardziej znani, oryginalni twórcy nie znajdują się bynajmniej na czele list klasyfikacyjnych w poszczególnych jednostkach naukowych” (s. 14). Kontynuując myśl, wskazuje na trend, który, gdy uwzględnić kwestie moralno-etyczne i naukowe, budzi wiele wątpliwości: „Na początku takich zestawień pojawili się ci najbardziej przedsiębiorczy, którzy wiedzą, w jakich czasopiśmie umieszczać prace, w ilu konferencjach uczestniczyć i jakie podejmować działania organizacyjne, aby uzyskać maksymalną liczbę punktów. Mniej ważny jest rzeczywisty wkład w rozwój danej dyscypliny wiedzy, istotniejsze zaś miejsce na liście pozyskanych punktów za różne sfery aktywności pracownika danej uczelni czy innej instytucji naukowo-badawczej” (s. 14). W części drugiej artykułu Autor wskazuje na liczne pułapki moralne, które mogą wystąpić na kolejnych etapach pracy badawczej. Podkreśla, że postawa moralna badacza związana jest z odpowiedzialnością za przebieg badań oraz ich rezultaty. Na zakończenie stwierdza, że prezentowany tekst jest, w Jego zamyśle, wstępem do dalszych, pogłębionych badań, ze szczególnym uwzględnieniem aspektów aksjologicznych badań naukowych i przebiegu kariery akademickiej.

Interesującą perspektywę w kontekście podjętych problemów prezentuje Maria Radziszewska w artykule *Etyczny wymiar badań historycznych (w pedagogice)*. Autorka rozpoczynając swoje rozważania prezentuje przegląd wybranych badań historycznych w pedagogice, wskazując, że tego typu badania są prowadzone od lat. Absolutnym walorem tekstu są rozważania moralne dotyczące dochodzenia do historycznej prawdy. Jak sama Badaczka podkreśla, jest to związane z wieloma rozterkami moralnymi. Zwraca uwagę, jak wiele zależy od uwzględnienia (lub braku tego elementu) kontekstu polityczno-kulturowego dla obiektywnego opisu i oceniania faktów i wydarzeń. W artykule opisuje meandry, które ma do „przejścia” badacz, gdy chce adekwatnie oddać czas, kontekst, uwarunkowania badanego wycinka przeszłości czy teraźniejszości. Badaczka sama zdaje sobie sprawę, iż pytanie: *Jaka powinna być współczesna narracja historyczna?* niesie ze sobą wiele dylematów natury moralnej. Dylematy te niejednokrotnie są trudno rozstrzygalne. Autorka zastanawia się, jakie zatem stosować narracje, by adekwatnie opisywać faktyczne stany rzeczy. Dochodzenie do prawdy, co jest celem pracy badawczej historyka, ma zatem wymiar nie tylko opisowy, ale przede wszystkim moralny. Wymaga dużej rozwagi, czasami odwagi, dystansu, pokory. W zakończeniu Autorka przedstawiła zbiór inspirujących pytań, odnoszących się do wymiaru moralnego badań prowadzonych przez współczesnych historyków wychowania, na które odpowiedzialny badacz powinien umieć znaleźć adekwatne odpowiedzi.

Justyna Nowotniak w artykule *Etyczny wymiar posługiwania się technikami fotograficznymi w jakościowej metodologii wizualnej* zwraca uwagę na wyczerlenie badacza w pracy z danymi wizualnymi. Podkreśla niezbywalne prawo badanego do ochrony jego prywatności, zarówno podczas prowadzenia badań, jak i w interpretacji uzyskanych danych wizualnych oraz ich opisie. Bezpośrednio powinno być to poprzedzone przemyślanymi zabiegami, dotyczącymi uzyskania świadomej zgody badanego czy też badanych na uczestniczenie w badaniach. Są to warunki sine qua non rzetelnego prowadzenia badań interpretacyjnych, a do takich przeważnie są zaliczane badania wizualne. Autorka zauważa jednak pewien kłopot z tego typu badaniami i jednocześnie stwierdza: „Brak jednoznaczności w definiowaniu prawa do prywatności to zdecydowanie najważniejsza kwestia z zakresu etyki w obszarze praktykowania metodologii wizualnej” (s. 44). W tekście możemy prześledzić, jakie propozycje i rozwiązania w tym zakresie proponuje.

Badania w obszarze pedagogiki specjalnej niosą ze sobą całe spektrum problemów natury etycznej. Podejmuje je w sposób syntetyczny artykuł Urszuli Bartnikowskiej *Etyczne wymiary badań niepełnosprawności*. Już we Wstępie Autorka zauważa, iż „badania obejmujące osoby z niepełnosprawnością napotykać wiele kwestii spornych i problematycznych, mimo iż część dylematów została rozstrzygnięta. (...) Stąd potrzeba określenia i ciągłego dopracowywania własnych procedur etycznego postępowania przez pedagogów specjalnych” (s. 57). I tym zagadnieniom poświęca swoją uwagę Badaczka. Stwierdza, iż badania tego typu wymagają szczególnego rodzaju wrażliwości. Dotyczy to przede wszystkim specyficznej relacji interpersonalnej badacz – niepełnosprawny. Relacja ta powinna być wolna m.in. od efektu wtórnej stygmatyzacji, przekłamań związanych z tłumaczeniem wypowiedzi badanych formułowanych np. w języku migowym czy języku Charlesa K. Bliss’a, nieadekwatnego stosunku badacza do osób badanych, braku empatii. W artykule odnajdujemy przekonującą propozycję Autorki, jak starać się unikać tego rodzaju pułapek, w sposób szczególnie związanych z kwestiami etycznymi prowadzonych badań. Mając to na uwadze, prowadzi czytelnika, przedstawiając w sposób przemyślany i uporządkowany kolejne kroki w procedurze badawczej, obowiązujące w pedagogice specjalnej, przedstawiając algorytm postępowania, który może zapewnić rzetelność i obiektywizm prowadzonych badań, a jednocześnie spełniać wysokie standardy etyczne, niezbędne w tego typu eksploracjach. Zdając sobie sprawę ze złożoności poruszanych problemów, w zakończeniu jednoznacznie Autorka stwierdza, że jej rozważania ukazują jedynie występujące dylematy etyczne, z którymi w rzeczywistości musi zmagać się badacz i w żadnym wypadku nie wyczerpują podjętej problematyki.

Badania na temat intymności człowieka nie należą do łatwych z punktu widzenia etycznego. Przekonuje o tym artykuł Moniki Grochalskiej *Etyczne dylematy badania intymności*, który powstał w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki. Tekst intryguje już przez samą podjętą tematykę. Badaczka podjęła ambitną próbę opisu relacji kobiet w związku. I wywiązała się z tego zadania dobrze. W tekście zostały przedstawione rozważania natury etycznej w sytuacji wyboru między rozwiązaniami wyznaczającymi odmienne strategie badawcze. Badaczka zwraca uwagę na to, że w kwestiach etycznych pojawiają się niejednokrotnie „Sytuacje wyboru pomiędzy dwoma rozwiązaniami, z których

żadnego nie można uznać za jednoznacznie złe, wymagają rozważenia wszystkich racji przemawiających za każdym z tych rozwiązań” (s. 74). Jest to uwarunkowane, jak podkreśla, preferencjami badacza i przyjętym przez niego systemem wartości. Inne poruszane w artykule problemy, to zachowanie anonimowości badanych kobiet, nieingerowanie w ich wewnętrzny świat oraz relacje z badanymi po przeprowadzeniu badań. Tu także, według Autorki, pojawia się całe spektrum dylematów natury etycznej. Na przykład, jak postępować, by w wyniku badań nie doprowadzić do konfliktów wewnętrznych u badanych kobiet, rozchwiania emocjonalnego, zaburzenia relacji małżeńskich i rodzinnych czy rozpadu związku. Za cenne należy uznać, iż Badaczka ma absolutną świadomość tych konsekwencji i pułapek, na jakie może być narażony badacz. Pułapek, których może on sobie w ogóle nie uświadamiać, tak w fazie koncepcyjnej, jak i w fazie realizacji badań czy interpretacji uzyskanego materiału empirycznego. Kończąc, Autorka jednak stwierdza, że gdy dochowamy pewnych zasad, to korzyści z tego typu badań ewidentnie mogą przewyższać potencjalne straty.

Jolanta Sajdera w artykule *Etyczne aspekty badań instytucji edukacyjnych* porusza problemy rzadko podejmowane w badaniach jakościowych. Analizowanie funkcjonowania instytucji oświatowych w zmieniającej się rzeczywistości edukacyjnej według Autorki powinno przejść przemianę interpretacyjną. To proces złożony i niełatwy w realizacji. Badacz analizujący funkcjonowanie tego typu organizacji powinien być wnikliwy, wolny od uprzedzeń, krytyczny wobec uzyskanego materiału empirycznego, nieulegający zewnętrznym naciskom, związanym z określoną „modą” na uzyskiwanie wyników naukowych, generowaną niejednokrotnie przez media. Interesujące jest porównanie (tabelaryczne) przez Autorkę obszarów badawczych instytucji edukacyjnych wynikających z przyjętej definicji organizacji. Wyznacza to strategie badawcze i wynikające stąd konsekwencje natury etycznej. Wywodzi się „(...) nie tylko z przyjętego paradygmatu, ale także ujawnia posiadane przez badacza definicje tej instytucji, wynikające z doświadczeń osobistych oraz praktyki badawczej” (s. 85). Dylematem pozostaje to, jaką strategię badawczą przyjąć. Szczególnie w kontekście kontaktów interpersonalnych rozgrywających się w badanej placówce. Czy badania prowadzić anonimowo, w sposób nieformalny, czy poinformować o swoich zamierzeniach i je prowadzić z „otwartą przyłbicą”? Badaczka wskazuje, iż obie strategie mają implikacje natury etycznej, które w różny sposób mogą wpływać na pozyskiwany materiał empiryczny i finalne rezultaty prowadzonych badań. Niemniej opowiada się za holistycznym traktowaniem/analizowaniem instytucji oświatowych, gdyż: „Zrozumienie specyfiki ich działania jest możliwe przez budowanie definicji performatywnych, ukazujących jak (codziennie) organizowana jest dana instytucja przez jej uczestników” (s. 89). Wskazuje również, że tego typu eksploracje warto prowadzić w zespołach, gdyż daje to lepszy, widziany z różnych punktów widzenia, obraz rzeczywistości badanej instytucji edukacyjnej.

Artykuł Moniki Maciejewskiej *Ewaluacja w edukacji – etyczne dylematy ewaluatorów* dotyczy problemów, które pojawiają się w toku prowadzenia badań stosowanych. Autorka przedstawia całe ich spektrum. Definiują je specyficzne relacje nacechowane silną presją władzy i polityki, a także niejednokrotnie rozbieżne oczekiwania zlecających badania i ich odbiorców. Ewaluator, jak podkreśla Badaczka, musi być odporny na zewnętrzne wpływy

i naciski. To warunek podstawowy pracy naukowej, by obraz, wnioski i rekomendacje, które przedstawi w końcowym raporcie, były obiektywne i oddawały faktyczne stany rzeczy, a nie wytworzone pod z góry przyjęte „słuszne” tezy czy narzucone/wymuszone konstatacje, które nie posiadają uzasadnienia i związku z badanym wycinkiem rzeczywistości społecznej. Innym, ważnym, podnoszonym w artykule problemem natury etycznej jest wymóg ciągłej samokontroli ewaluatora, co powinno się przejawiać również nieustanną refleksją nad kolejnymi krokami w działaniach ewaluacyjnych, tak by ewaluator był w zgodzie z samym sobą i rzetelnie wykonywał powierzone zadania. Trudno nie zgodzić się z ważną konstatacją, zawartą w podsumowaniu: „Kwestie etyczne w badaniach ewaluacyjnych mają niezwykle złożony i wieloraki charakter. Silne osadzenie ewaluacji w kontekstach społeczno-kulturowych powoduje wieloznaczność samych sytuacji badawczych i związanych z nimi relacji badacza z fragmentami rzeczywistości społecznej” (s. 105). Swoim artykułem Autorka w pełni to potwierdziła.

Sylwester Zagulski w artykule *Etyczne problemy w badaniach międzynarodowych* podejmuje próbę zarysowania najistotniejszych wyzwań etycznych, występujących w tego typu projektach. Mocna strona artykułu, to rozważania Autora poparte własnymi doświadczeniami, zdobytymi podczas realizacji wielu polsko-niemieckich inicjatyw badawczych. Biorąc to pod uwagę, dzieli się swoimi przemyśleniami, dotyczącymi realizacji takich naukowych zamierzeń. Wskazuje elementy istotne, które w sposób bezpośredni rzutują na przebieg realizacji projektów. Swoją uwagę skupia na swoistych pułapkach, posiadających wyraźny kontekst etyczny, z którymi mamy do czynienia, gdy planujemy badania międzynarodowe. To dylematy, które wymagają określonych rozstrzygnięć w fazie planowania badań, ich realizacji, interpretacji uzyskanych wyników oraz sporządzania rzetelnych raportów. Autor wskazuje, że w tym kontekście, w całym cyklu badawczym, warunkiem kanonicznym jest uwzględnianie i poszanowanie odmiennego porządku prawnego i wynikających stąd odmiennych tradycji prowadzenia badań empirycznych, odmiennej organizacji instytucjonalnej czy orientacji światopoglądowych, osadzonych niejednokrotnie w kontekście politycznym, odmiennych punktów widzenia wynikających z lokalnych uwarunkowań kulturowych. Spełnienie tych wymogów jest niejednokrotnie trudne, ale, jak przekonuje Autor w toku wywodu, nie niemożliwe do spełnienia. Przedstawił w artykule, z oczywistych względów, tylko wybrane „pola minowe” odnoszące się do wymiarów etycznych prowadzonych badań międzynarodowych. Gdy jednak badacz dochowa szczególnej staranności w procedurach oraz uwzględni niezbędne, omówione w artykule, konteksty, efekt jego pracy może być bardziej niż zadowalający i doceniony zarówno w kraju, jak i poza jego granicami.

Książka *Etyka jakościowych badań edukacyjnych – dylematy i badawcze (nie)rozstrzygnięcia* dobrze wpisuje się w toczony w kraju dyskurs dotyczący kwestii etycznych w nauce¹, także w naukach społecznych, w tym i w pedagogice². Jest udaną próbą zebrania

¹ Zob. rekomendowany przez Komisję do Spraw Etyki w Nauce *Kodeks Etyki Pracownika Naukowego*, Warszawa 2016.

² Zob. np. W. Sawczuk (red.), *Po co etyka pedagogom?*. Toruń 2007, Wydawnictwo Adam Marszałek; D. Kubinowski, *Jakościowe badania pedagogiczne. Filozofia – Metodyka – Ewaluacja*. Lublin 2010,

w jednej publikacji, co jest niewątpliwą zasługą Redaktorki tomu – Hanny Kędzierskiej, artykułów i stanowisk prezentujących różne podejście badawcze, metodologiczne i paradygmatyczne, które łączy wyczerpanie na kwestie etyczne w edukacyjnych badaniach jakościowych. Niezaprzeczalnym walorem książki jest jej naukowy charakter. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż każdy pomieszczony tam artykuł zawiera bogatą bibliografię, w tym obcojęzyczną, co oprócz znakomitych poszczególnych tekstów o wysokiej wartości merytorycznej, stanowi duży walor poznawczy oraz świadczy o dobrym rozeznaniu Autorów w poruszanej problematyce. Cennym elementem widocznym we wszystkich opracowaniach jest wskazywanie kierunków dalszych naukowych poszukiwań oraz otwartość łączona z odwagą badawczą, co przejawia się w nieuchylaniu się od prezentowania propozycji adekwatnych rozwiązań, dotyczących poruszanych, skomplikowanych problemów. Tworzy to interesującą dynamiczną mapę tematyczną, która, jak przekonują Autorzy, wymaga ciągłej, wytrwałej aktualizacji.

Ze względu na interesujący i inspirujący przegląd etycznych dylematów, pojawiających się w toku prowadzenia jakościowych badań edukacyjnych, niezbyt często eksponowane obszary badawcze, a także wysoki merytoryczny naukowy poziom wszystkich artykułów, książka może być przydatna pracownikom naukowo-badawczym, wykładowcom, pedagogom, psychologom, socjologom, studentom i praktykom, zainteresowanym poruszaną problematyką oraz wszystkim tym, którzy podejmują trud poszerzania swojej wiedzy oraz podnoszenia swoich kwalifikacji. Warto dodać, iż książkę dopełniają, pomieszczone w jej zakończeniu, obszerne informacje o Autorach.